

THE DESTRUCTIVE INFLUENCE OF THE SECOND COMMONWEALTH ON THE CULTURAL, EDUCATIONAL AND SOCIAL DEVELOPMENT OF UKRAINIANS

ДЕСТРУКТИВНИЙ ВПЛИВ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ

YULIA BODNARCHUK

Abstract:

The article considers the peculiarities of the development of local-ethnic and sub-ethnic groups of Ukrainians in the 30s and 40s of the XX century within the territorial boundaries of the Second Rzeczpospolita. Systemic changes in the social and cultural-educational sphere of development under the pressure of anti-Ukrainian activity of the Polish government are analyzed. Elements of lost ethnographic terrains and original culture of the population living in Nadsyanna, Lemkivshchyna, Kholmshchyna and Podlasie have been reconstructed.

The basis of the systematic study was a number of scientific papers and documents as well as materials stored in specialized institutions: the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CDAVO of Ukraine), the Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CDAGO of Ukraine).

One of the consequences of the anti-Ukrainian activities of the Polish government was the illiteracy of the Ukrainian population due to high tuition fees, high requirements for entrants and prejudice against students of Ukrainian nationality. Given the leading role of the intelligentsia in the process of Ukrainian national revival, Polish chauvinist circles struck at its representatives and expelled them from urban settlements, public institutions and other important public, political and administrative

spheres of activity.

To strengthen the occupation regime in Eastern Galicia, the Polish authorities pursued a policy of discrimination against the Ukrainian population in cultural and socio-economic activities. First of all, in order to suppress the will of the people, they destroyed their spirit, which was personified mostly by the clergy. Agricultural homogeneity and low professional differentiation have become the main trends in the cultural development of Ukrainians within Poland. This was a consequence of the Polish government's purposeful action against Ukrainian residents of the region, which led to a significant reduction in such social groups as the intelligentsia, workers, and civil servants. Only one social group was growing - the peasantry, which at the same time experienced increasing economic oppression. Agricultural homogeneity and low professional differentiation have become the main trends in the cultural development of Ukrainians within Poland.

Після тотального виселення українців за межі Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя згадані землі стали об'єктом історичного дослідження. Втрата історично зумовленої присутності українців у Польщі, самобутньої культури, пов'язаної з етнічно-локальними групами, а для сотень тисяч українців малої батьківщини – джерело нічим не виправданого болю. З цих позицій ретроспективне відтворення втрачених етнографічних теренів і самобутньої культури населення, яке мешкало тут, актуалізувалося. На межі зникнення опинилася культура локально-етнічних та субетнічних груп українців. Пам'ять про втрачене, про несправедливості, заподіяні частині українського народу спонукає до консолідації всіх громадських організацій осередків науковців для збереження історичної спадщини як частини минулого українського народу.

Найперше окреслені події потребують розгляду й усвідомлення в науковій площині. Висвітлення подій із погляду неупередженого дослідника спроможне позбавити як громадськість, так і політиків від поспішних висновків, невиправданих конфліктів та загострення міжнародних, і без того обтяжених обопільними звинуваченнями українсько-польських стосунків. Оцінка фахівця через ретроспективний погляд здатна виявити втрачені факти культурного життя українців в умовах II Речі Посполитої, встановити причини та наслідки деструктивних соціальних деформацій, зниження освітнього та культурного рівнів.

В історичній літературі культурний розвиток українців в умовах польського панування у першій половині XX століття, порівняно з

іншими темами, розглянуті достатньо широко. Проте особливості розвитку субетнічних групи та етнічно-локальних груп українців висвітлені фрагментарно, здебільшого бракує їхнього цілісного об'єктивного аналізу, здійсненого на основі ґрунтовної джерельної бази. Поза увагою дослідників досі залишається коло питань щодо культурного розвитку лемків, холмщаків та підляшуків, надсянців у суспільно-політичному середовищі Польщі. Відсутність таких досліджень, зрозуміло, не сприяє відтворенню історичної справедливості, а продовжує продукувати хибні уявлення про роль та місце субетносів як у розвитку українського суспільства так і польського. З огляду на це, актуальним є конкретно-історичний, комплексний аналіз формування культури етнічно-локальних груп українців в умовах панування II Речі Посполитої та їхнього пристосування до нових соціально-економічних умов.

Розсекречені архівні матеріали відкрили нові можливості для аналізу ще невідомої широкому загалові історичної спадщини. Вони спонукали до виведення зі забуття українських локально-етнічних груп – холмщаків, підляшуків, надсянців, лемків, бойків, які внаслідок зміни їхнього географічного розташування були розпорочені між іншими субетнічними групами українців і, по суті, приречені на втрату своєї самобутньої культури.

Об'єктом історіографічного дослідження є наукові праці, переконливу більшість котрих становлять доробки українських дослідників, істориків радянського періоду й альтернативні судження польських науковців. Спільно вони становлять концептуальну базу для висвітлення культурних особливостей розвитку українців у Польщі.

Визначення меж проживання в історіографічних дослідженнях нероздільно поєднано з їхнього кількісною складовою. Детально розглянули окреслені аспекти, а також соціально-економічні та культурні особливості розвитку українців «закерзоння» вчені української діаспори М. Кордуба, В. Кубійович, Ф. Коковський, Б. Жуків, Ю. Тарнович. Значним доробком щодо висвітлення українсько-польських стосунків на східному порубіжжі Речі Посполитої представлена польська історична наука, де репрезентовані альтернативні погляди. Зокрема, це праці В. Філяра, Є. і В. Семашко, В. Беднарські, М. Добржанського, С. Ястрижебського.

У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. українські історики здійснили значну дослідницьку роботу на основі розсекречених архівних справ. Її результатом стала низка об'єктивних, позбавлених упередженості наукових робіт таких вчених як: В. Кучер, Л. Зашкільняк, К. Кондратюк, І. Лучаківська, А. і Д. Салюк, П. і Т. Федорчак, Т. Гонтар, Х. Довгалюк,

Р. Кабачий. Грунтовні монографії опублікували О. Буцко та В. Сергійчук.

Значним здобутком серед праць, що вітчизняні автори створили в галузі етнографії, став колективний доробок «Лемківщина» (1997 р.)¹. Комплексне дослідження авторів у збірці формує образ лемків – представників однієї з гілок українського народу на його історичній батьківщині. Подана у збірнику інформація стосовно історичного та господарського розвитку краю, а також депортації українців із Лемківщини.

Основним джерелом дослідження окресленої теми стали документи і матеріали, що збережені у спеціалізованих установах: Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Широкий спектр питань розкриває фонд Головного управління у справах евакуації при РНК УРСР (4959), зокрема демографічний склад українців у межах Польщі та зони їх компактного проживання, господарство, побут, соціальні, культурні особливості. Установа, котра згідно з функціональними обов'язками була покликана припинити перебування українців у межах Польщі, створила незаперечні докази існування на історично-українських теренах корінного етносу з домінуванням у місцях компактного проживання, що впродовж міжвоєнного періоду прагнула заперечити польська влада.

Відповідно до аносованих джерел виявилось, що адміністративно-територіальний поділ не відповідав районам компактного проживання українців. Саме така невідповідність дала польському урядові підстави визначити українську спільноту як «меншість». Наприклад, у Красноставському повіті українці мешкали в 4 із 15 волостей, а саме: Чайки, Синиця-Ружана, Лапенник, Туробин². Тут вони становили абсолютну більшість, котра з часом під тиском політичних подій втрачала позиції. За даними 1937 р., у цьому повіті було 1540 українських сімей (5540 осіб). Найбільше українців мешкало в Грубешівському повіті, розташованому вздовж кордону між УРСР і Польщею, що пролягав між ріками Буг та Солокія, за винятком волостей Білопілля, Грабовець, Вербковичі, Менчин, Молодятиче й Ухани, котрі були від 15 до 50 км від кордону. В повіті нараховувалося 18 волостей, 290 населених пунктів, із яких 65% сіл були

1 Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. Львів, 1999. Т. 1.: Матеріальна культура. Львів, 1999. С. 31–35.

2 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 55. Заключительный отчет районного уполномоченного по Красноставскому району за 1944–1946 гг. 19 арк.

українськими³. Після звільнення східної частини Польщі та підписання Угоди про евакуацію тут зареєстрували 123 тис. осіб. Українці в загальній кількості населення повіту становили 57,4%, або 18 984 сім'ї, в яких нараховувалося 69 937 осіб. Таким чином, на Грубешівщині переважало українське населення, а в населених пунктах Хоробрувської волості 100% мешканців були українцями⁴.

Холмський повіт із центром у місті Холм (22 709 жителів) об'єднував 13 волостей (360 населених пунктів). Загалом у ньому мешкало 120 195 осіб. За попередніми даними, військової повітової комендатури, до початку переселення станом на 1 жовтня 1944 р. українські родини рівномірно заселяли сільську місцевість в усіх 13 повітах, становлячи 31%, або 37 250 осіб, а решта – поляки (119 212 осіб)⁵.

Лемківщина, котра в межах польської держави охоплювала повіти Сянок, південну частину повітів Березів, Ясло, Кросно, Горлиця, Новий Сонч, Новий Торг⁶ та Ліско (змішаний лемківсько-бойківський повіт). Згадана найзахідніша українська територія простягалася вглиб Польщі, через таке розташування була відірваною від решти українських земель. Окрім того, як зазначив науковець С. Чорний, «причинами слабого зв'язку Лемківщини з рештою Галичини були периферійне її становище, брак української інтелігенції, брак українських міст (за винятком Сянок і Ліско)»⁷ [5, с. 134].

Наявність серед лемківського населення староруської течії, провідниками якої були місцеві священики, а також специфіка природно-кліматичних умов зумовили деякі особливості у веденні господарства, побуті, культурі, мові. Така ситуація документально проявилася під час переписів, коли лемки репрезентували себе здебільшого як русини. За даними перепису українського (лемківського) населення в Польщі у 1931 р.

3 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 56. Заключительный отчет районного уполномоченного по Лисковскому району за 1944–1946 гг. 62 арк.

4 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 56. Заключительный отчет районного уполномоченного по Лисковскому району за 1944–1946 гг. 62 арк.

5 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 792. Стенограмма совещания при уполномоченном правительства УССР, справка о переселении Украинского населения из Польши и польского населения, подлежащего эвакуации в Польшу. (19.01.1944 – 25.11.1944) 45 арк.

6 Чорний С. Українці в Європі: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. [Ред. В. Наулко]. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2002. 253 с.

7 Чорний С. Українці в Європі: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. [Ред. В. Наулко]. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2002. С.134.

воно розподілилося на дві категорії і становило лемківську етнографічну групу українського етносу в межах Польської держави (без Ліського повіту)⁸.

Подібно до поселень українців на холмсько-підляській землі, лемки, співіснуючи з поляками, уникали асиміляції завдяки формування локальних поселень. Тут, на найбільш західній частині українських земель, між Попрадом і Сяном, налічувалося, за різними підрахунками, від 175 до 284 українських сіл⁹. Але поряд із ними не були винятком і мішані села. У Сяноцькому повіті, де було 127 сіл, співвідношення українських і польських розподілилось як 35 до 23 решта сіл була мішана.

У хронологічних межах II Речі Посполитої лемків у всіх повітах витіснили вглиб гірської місцевості, тобто на гірші землі, а на захоплених землях селили польських селян¹⁰. Найвиразніше це проявилось у Яслівському повіті, котрий адміністративно поділявся на 13 волостей, до яких належало 151 село. Тут українці заселяли чотири волості (22 села) південної, гірської, частини повіту, ближче до кордону з Чехословаччиною.

Географ С. Чорний зазначив, що за станом на 1931 р. у всьому Надсянні налічувалося за конфесійною ознакою 238 168 українців¹¹. Професор В. Кубійович навів дещо скромніші цифри: на 1939 р. у краї нараховувалося тільки 60 тис. осіб, які ідентифікували себе українцями. Таке зменшення їхньої кількості він аргументував тим, що «українці забули вже в більшості свою рідну мову і розмовляли польською, частково втратили й український побут, а з українством їх в'язала головно приналежність до греко-католицької церкви, завдяки чому вони почували себе русинами-українцями¹²». Суто українські села залишилися тільки в найбільш

8 Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. [Ред. В. Наулко]. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2002. С. 136.; Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. Львів, 1999. Т. 1. : Матеріальна культура. Львів, 1999. С. 33

9 Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Тернопіль, 1996.с. 49–51; Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. Нью-Йорк : Видавництво «Культура», 1964. 105 с.с. 184

10 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 42. Докладные записки районного уполномоченного по Горлицькому району о ходе эвакуации украинского населения за 1945–1946 гг. арк. 3–4

11 Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. [Ред. В. Наулко]. Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2002. с. 134

12 Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941) : Історія українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975.с. 26

висунених на південний схід частинах Перемищини й Ярославщини¹³; міста Ярослав, Радимно, Лежайськ, Динів були переважно або і повністю полонізовані, лише Перемишль залишавсь «осередком українства»¹⁴.

Антиукраїнська діяльність польського уряду в міжвоєнний період була спрямована на доведення штучними методами польської переваги, але попри наміри влади асимілювати і денаціоналізувати українське населення, воно не втрачало своїх меж розселення та зберігало чисельну перевагу в місцях компактного проживання. Поселення українців розташовувалися вздовж східно-польського кордону – як продовження історично сформованих українських теренів.

Вираженою соціальною тенденцією української спільноти була її сільськогосподарська орієнтація. Навіть за польськими мірками Західна Україна залишалася надзвичайно аграрною, близько 80% її населення становили селяни, і лише 8% припадало на промислових робітників; а на Закарпатті серед українців було, за різними даними, від 92% (за станом на 1939 р.)¹⁵ до 97% (згідно з інформацією Управління з евакуації при РНК УРСР на 1946 р.)¹⁶. Із огляду на причини, що породили цю тенденцію, вона стала негативним явищем для економічного розвитку українських господарств, оскільки формувалася під тиском польської внутрішньої політики, спрямованої на денаціоналізацію й асиміляцію українців, пригнічення їхньої соціальної ролі як відверто чужої і неприйнятної для польської нації.

Нищення українства польська влада розпочала з денаціоналізації його культурних і духовних основ. За ознаками приналежності до українства закривали та руйнували церкви, навчальні заклади, громадські установи. Польський уряд проводив політику ополячення всіх публічних закладів, у т. ч. освітніх. Ще до прийняття відповідного закону про освіту польська держава рішуче запроваджувала польську мову викладання у школах усіх типів без урахування національних осередків, що гарантувала Конституція Другої Речі Посполитої. Навчання здійснювали польською мовою, незважаючи на потреби і бажання компактно проживаючого українського населення, яке у деяких волостях становило 100% мешканців,

13 Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941) : Історія українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. с. 25

14 Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941) : Історія українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975с. 26

15 Кубійович В. Українці в Генеральній губернії (1939–1941) : Історія українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975, с. 137

16 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 48. Разработочные таблицы к заключительному отчету Главного уполномоченного за 1946 г.арк. 35

зокрема у населених пунктах Хоробрувської волості Грубешівського повіту та інших¹⁷. Ще у 1923 р. депутат сейму С. Хруцький наголосив на тому, що в Люблінському воєводстві функціонують 2312 польських шкіл, а української нема жодної¹⁸. Лише під час Другої світової війни було створено чимало українських шкіл, але незначна політична вага українців у Польщі не дала змоги зберегти це надбання. Майже відразу після встановлення влади ПКНВ уряд прийняв рішення про закриття всіх, відкритих на цих теренах упродовж війни українських шкіл, під приводом того, що їх створили гітлерівці, й ці школи займалися «антипольською, антирадянською і пронимецькою діяльністю»¹⁹. З огляду на це, чимало українців змушені були припинити освітній процес.

Політика польського уряду, спрямована на ополячення українських теренів, найсильніше проявилася на Холмщині та Підляшші як у міжвоєнний період, так і під час та після війни. Характеризуючи цю ситуацію, В. Кубійович зазначив: «Ніде польські впливи не були такі сильні, а ми такі слабкі, як саме тут. Ніде теж не були поляки такі агресивні – і за Польщі, і також за німецьких часів»²⁰. Попри те, що вчений визначив ситуацію під час війни, такий стан зберігався і в післявоєнний період у всіх сферах суспільного життя, у тому числі в освіті.

На шляху до здобуття освіти, крім мовних перешкод для всіх жителів повітів, а найперше для українців, були й інші фактори, що перешкоджали цьому, серед них – висока вартість навчання на освітніх рівнях. Тому кількість учнів, навіть тих, що здобувають початкову освіту, залишалася незначною. Так, наприклад, у Влодавському повіті після війни діяли 80 із 96 польських шкіл, де навчалися 10 677 учнів. Із цієї кількості школярів українських дітей було 1826 (17%). Якщо в українських родинах у Влодавському повіті в 1944 р. проживали 4363 підлітки, що становило 29% від загальної кількості дітей до 13 років, то відвідували початкові навчальні заклади лише 42% дітей українців. Водночас із польських сімей освіту

17 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 56. Заключительный отчет районного уполномоченного по Лисковскому району за 1944–1946 гг. арк. 13.

18 Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / Горний Михайло Михайлович. – Чернівецький державний університет. – Чернівці, 2000.с. 77–78

19 Марусик Т. До питання формування «нової» інтелігенції у західних областях України (40-ві рр. ХХ ст.). // Зелена Буковина. 2000. № 1–2. С. 42–50.

20 Кубійович В. Географія українських і сумежних земель.[Факс. перевид.]. Київ: Обереги, 2005. (Сер. “Б-ка укр. раритету”). Т 1. : Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович.с. 385–386

отримували 71% [наші підрах. – Авт.]²¹. Якщо за даними на 1911/1912 рр. на Холмщині та Підляшші неграмотних серед українців було 71,7%²², то за станом на 1946 р. ця ситуація мало змінилася. Так, представники евакуаційних комісій відзначили коливання цього показника від 50% на Холмщині та Підляшші до 80%, а то й «поголовної неграмотності» у деяких волостях Лиського повіту²³.

Таким чином, одним із наслідків антиукраїнської діяльності польського уряду в соціальній сфері стала неграмотність українського населення. Зокрема, звіт районного уповноваженого з питань евакуації в Грубешівському повіті за станом на 1944 р. засвідчив, що тут не було жодної школи з українською мовою викладання. У 80-и початкових школах, які залишилися після війни, навчали тільки польською мовою, незважаючи на те, що в повіті переважали українці²⁴. На Білгорайщині на 285 населених пунктів було 58 початкових шкіл із чотирирічним навчанням і лише одна гімназія (в місті Білгораї) на 150 осіб²⁵. Аналогічними залишались обставини й у Холмському повіті, де під час виселення зафіксували близько 80% неграмотних²⁶.

Українських шкіл зовсім не було на Лемківщині. Так, складною залишалася ситуація з освітніми закладами у Лиському повіті, де було 70% мешканців краю були українцями; особливо переважали вони у гірській місцевості Карпат. Тут на 126 сільських населених пунктів діяли тільки 16 початкових шкіл із польською мовою викладання, через що у повіті, за висловом районного уповноваженого з евакуації, панувала «поголовна неграмотність». А в Новосяндецькому повіті, де більшість становили польські родини, працювало чимало як початкових шкіл (176), так і закладів зі середньою, спеціальною освітою (4 чоловічі гімназії та 2 жіночі, 2 педагогічних ліцеї, торговельний ліцей, 2 фізкультурні й

21 ЦДАВО України. Ф. 5949. Оп. 1. Спр. 44. Объяснительные записки к заключительным отчетам районных уполномоченных за 1944–1946 гг. арк. 33

22 Кордуба М. Північно-західна Україна. Відень : З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1917, с. 44

23 Боднарчук Ю. Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Монографія Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», С. 67

24 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 56. Заключительный отчет районного уполномоченного по Лисковскому району за 1944–1946 гг. арк. 15

25 ЦДАВО України. Ф. 5949. Оп. 1. Спр. 44. Объяснительные записки к заключительным отчетам районных уполномоченных за 1944–1946 гг. арк. 6

26 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 64. Заключительный отчет районного уполномоченного по Холмскому району за 1944–1946 гг. арк. 8

сільськогосподарська школи) ²⁷.

Складна політична ситуація, що панувала на Холмщині та Підляшші під час війни, не дала змоги відповідальним представникам із евакуації Уряду УРСР виявити хоч якісь ознаки українського національного відродження. Це пояснюється активністю шовіністичних банд польського підпілля та порівняно малим відсотком українців. Дещо іншу ситуацію зафіксували районні уповноважені в повітах Надсяння, де у районах, які густо заселяли українці; функціонували українські початкові школи. Адже тут польська адміністрація не діяла, а керівництво здійснювала УПА. Так, у Перемиському повіті нараховувалося 26 шкіл. В Ярославському повіті, який від вересня 1939 р. до нацистської окупації у 1941 р. належав до сфери впливу СРСР, започаткували розгалужену мережу шкіл із українською мовою викладання. Їх нараховувалося близько 60. Поряд із тим відсоток грамотного населення у селах не перевищував 50%, а в повітовому місті становив 90%²⁸.

Продовження навчання в гімназії чи ліцеї потребувало оплати навчання – від 180 до 300 злотих. Ця сума була порівняно значною як для українських, так і для польських родин. Тому кількість закладів для отримання середньої чи середньої спеціальної освіти у повітах залишалась обмеженою. Крім загальноосвітніх закладів, діяли спеціалізовані навчальні установи, торговельні, швейні й педагогічні гімназії, школи механіків, ткачів, землеробів та фізкультурні. Найпоширенішими були заклади, які готували сільськогосподарських робітників. Вони функціонували у кожному повіті: в Сяноцькому – 4, Кросненському – 6, Білгорайському – 10 шкіл. Кожну зі спеціалізованих гімназій відвідували 100–200 учнів, серед яких було дуже мало українців. Це видно з кількості спеціалістів, яких працівники евакуаційних комісій врахували при впровадженні в дію Угоди від 9 вересня 1944 р. Так, у середовищі українців під час переселення виявили тільки 0,13% сільськогосподарських працівників, у т. ч. 175 чоловіків і 58 жінок²⁹.

Таким чином, через велику плату за навчання, високі вимоги до вступників та упередженість у ставленні до учнів української національності серед гімназистів було мало дітей із українських родин.

27 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 52. Заключительный отчет районного уполномоченного по Горлицкому району за 1944–1946 гг. арк. 15

28 ЦДАВО України. Ф. 5949. Оп. 1. Спр. 44. Объяснительные записки к заключительным отчетам районных уполномоченных за 1944–1946 гг. арк. 145

29 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 48. Разработочные таблицы к заключительному отчету Главного уполномоченного за 1946 г. арк. 35

За таких умов процес виховання української інтелігенції загальмувався, бо пересічний селянин не міг навчати дітей. Лише поодинокі українці отримували освіту в університетах Варшави, Праги, Подебрад або у Кременецькій духовній семінарії³⁰. Основній масі підлітків доводилося продовжувати сільськогосподарські традиції своїх батьків. Українців ще з дитячих років залучали до сільськогосподарських робіт, що надалі ставали для них єдиним джерелом існування.

Офіційне обмеження українців у правах на працю було суттєвою перешкодою для зростання чисельності національної інтелігенції. Вчителі українського походження могли отримати місце роботи лише у центральних та західних воєводствах і лише за умов визнання католицької віри, що означало автоматичне прийняття польської національності. Через це передова українська інтелігенція не могла впливати на процеси виховання українських дітей³¹. За таких умов інтелігенція розв'язувала проблему самовідтворення, залучаючи до роботи в суспільно-культурних і господарських організаціях людей із активною громадською позицією. Але й такі заходи не забезпечували розвиток інтелігентського середовища, через що воно мало впливало на суспільні процеси. Характеризуючи ситуацію, дослідник М. Горний зазначив: «Українське населення Холмщини і Підляшшя упродовж першої половини ХХ століття у перманентній стресовій ситуації розв'язувало проблеми фізичного виживання і запобігало масштабній втраті людності. У цих умовах українська спільнота не мала можливості для виховання власної інтелігенції належного рівня»³².

Винятком із згаданого твердження був Грубешівський повіт. Зокрема, академік Я. Ісаєвич стверджував, що в Грубешівському повіті проживав найчисленніший порівняно з іншими повітами Холмщини й Підляшшя прошарок національно свідомої української інтелігенції і населення загалом. Цьому сприяло те, що українське населення у повіті переважало. Під час війни тут створили школи, культурно-освітні та кооперативні установи, організації української самооборони. Українські вчителі, священики стали основною рушійною силою національного відродження

30 Боднарчук Ю. Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Монографія Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ»с. 69

31 Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівецький державний університет. Чернівці, 2000. с. 79

32 Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. / дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівецький державний університет. Чернівці, 2000. с. 53

краю. Вони заснували мережу українських освітніх товариств, яких на початок 1943 р. на Холмщині та Підляшші налічувалося 528; у них працювали близько 700 педагогів.

У жовтні 1940 р. в Холмі відкрили ремісничу і технічну школи під загальним керівництвом Василя Трокала. Для залучення української молоді тут були створені підготовчі курси за гімназійною програмою. Першого року після заснування ремісничої школи до неї прийняли на базі семи класів 299 юнаків, а до технічної школи – 100 учнів. Для підготовки фахівців у торговельній сфері, яка за часів Другої Речі Посполитої перебувала в руках поляків та євреїв, в Білій і Влодаві на Підляшші, в Груберові, Тернограді на Холмщині відкрили українські торговельні школи. У 1940 р. створили українську сільськогосподарську школу, з 1943 р. в Груберові працювала українська вчительська семінарія³³. Незначний період діяльності цих закладів не створив підґрунтя для суттєвих змін у соціальній структурі українців Холмщини, але виявився достатнім, щоби викликати занепокоєння серед антагоністичної частини польського суспільства.

Із огляду на провідну роль інтелігенції у процесі українського національного відродження польські шовіністично налаштовані кола завдавали ударів саме по її представниках. Жертвами терору лише протягом 1942–1943 рр. на Холмщині стали 12 священників, 10 дяків, 11 агрономів, по 15 вчителів та вїттів, 14 керівників волосних установ, 30 сільських старост, близько 100 працівників українських культурно-освітніх і кооперативних закладів. Тоді ж на Підляшші загинули 4 вчителі, 3 працівники кооперативних підприємств, 36 сільських активістів³⁴. Тільки на Холмщині та Підляшші поляки впродовж 1942–1946 рр. знищили 394 відомих діячі українського націоналістичного руху³⁵.

Польські шовіністичні кола від кінця 1941 р. – початку 1942 р. здійснювали активні антиукраїнські дії. Аж до ранньої весни 1944 р. вони зводилися до вибіркового знищення здебільшого місцевих і національно свідомих українців, щоби фізично усунути елемент, який потенційно міг зашкодити остаточному спольщенню решти українців³⁶. У 1914 р. лише на Холмщині працювали 1500 українських учителів, 310 священнослужителів, 284 дяки,

33 Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ ст.: Хроніка подій. Київ: «Книжкова друкарня наукової книги», 1997с. 77

34 Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ ст.: Хроніка подій. Київ: «Книжкова друкарня наукової книги», 1997, с. 85

35 Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. Київ, 1997. с. 56

36 Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади./ [Голова ред. колегії Я. Ісаевич]. Львів, 2003.с. 80

47 дияконів. Разом із волосними писарями їх налічувалося близько 2,5 тис. осіб, що становило 0,5% населення³⁷. Статистичні дані за 1946 р. зафіксували значно меншу кількість інтелігенції, евакуйованої в УРСР. Серед неї були: 281 священник, 757 учителів, 11 наукових працівників, 668 представників медицини. Осіб робітничих професій і службовців – дещо більше: 4447 ремісників, 1817 промислових працівників, 733 транспортних працівники, 750 сільськогосподарських працівників, 1176 службовців³⁸.

При евакуації врахували далеко не всіх священнослужителів та інших представників інтелігенції, певна їхня кількість залишилася в межах Польщі, тому ці цифри не є вичерпними. Польський дослідник Р. Дрозд навів дані, що впродовж 1944–1946 рр. загинули щонайменше 20 греко-католицьких священників³⁹. М. Сивіцький у добірці документів «Історія польсько-українських конфліктів» подав вибірккові згадки про вбивства священнослужителів на Холмщині. Лише тут у період депортації замордували 15 осіб⁴⁰. А в збірнику історичних статей та спогадів «Ярославщина і Засяння 1031–1947 рр.» автори зазначили, що винищення духовних осіб розпочалося й відбувалося саме під час депортації⁴¹. Напередодні операції «Вісла» в Польщі ще залишалось 114 священників, із них заарештували і передали до СРСР 7 осіб; 22 особи ув'язнили у таборі Явожно. Відтак, кількість священнослужителів напередодні депортації сягала поза 415 осіб. Після виселення українців перестали існувати греко-католицька Перемиська єпархія й Апостольська адміністрація Лемківщини⁴².

Попри незначні досягнення українців у середовищі їхнього домінування, наступ на українство не припинявся. Для придушення волі народу руйнували насамперед його дух, який уособлювали здебільшого

37 Олійних П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя. Прага, 1941. С. 64.

38 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 48. Разработочные таблицы к заключительному отчету Главного уполномоченного за 1946 г. арк. 23

39 Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 рр. // Україна : національна спадщина, національна свідомість, державність № 10. 2003. С. 346

40 Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів [Пер. з пол. Є. Петренка]. Київ: Видав. ім. Теліги, 2005. с. 119–121

41 Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів. [Пер. з пол. Є. Петренка]. Київ: Видав. ім. Теліги, 2005. с. 251; Ярославщина і Засяння 1031–1947: історично – мемуарний збірник / Наукове тов. ім. Шевченка. укр. архів. том XL 11; [упоряд. М. Семчишин] Нью-Йорк–Париж–Сідней : Б. И., 1986. с. 149

42 Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та Лемківщині в 1944–1947 рр.// Україна : національна спадщина, національна свідомість, державність. № 10. 2003. с. 350

священнослужителі. Впливовість священників серед населення була очевидною навіть для радянських представників евакуаційної комісії, котрі у звітах зазначали, що населення повітів – як українці, так і поляки – надзвичайно релігійне, суворо дотримується церковних обрядів греко-католицької та римо-католицької віри. У наступних доповідних листах ці офіційні особи відзначали впливовість духовних осіб на цивільні й адміністративні відносини на повітовому і волосному рівнях, зокрема те, що всі посади займали за рекомендацією чи згодою ксьондзів⁴³. Аналогічно уніятське і православне духовенство мало визначальний вплив на свою паству. Українська інтелігенція Закерзоння, яку влада ігнорувала, звільняючи з державних посад, незважаючи на свою освіченість, була менш впливовою, ніж духовенство, яке до певної міри зберігало офіційне представництво. Тільки воно залишалося на урядовому рівні представником, котрий репрезентував українську національну спільноту.

Селяни були чи не єдиною суспільною групою в українському середовищі, позбавленою політичного тиску, і тому їхній відсоток невинно збільшувався. Попри це, українські господарства зазнавали економічного тиску, зокрема, їх змушували переселятися на гірші землі в складні природно-кліматичні умови.

Широкомасштабний наступ на українців тривав повсюдно, найперше руйнуючи соціальний устрій. Представників недержавної нації витісняли з міських населених пунктів, публічних установ та інших важливих громадських, політичних і адміністративних сфер діяльності. Для зміцнення окупаційного режиму в Східній Галичині польські власті застосовували політику дискримінації українського населення в громадсько-економічній діяльності, полонізувавши державно-адміністративний апарат, вдавалися до звільнень під різними приводами з роботи службовців і робітників української національності. Так тривало здебільшого на залізничному транспорті, пошті, телеграфі. Частка службовців греко-католицького віросповідання у Галичині становила 15,6% від загальної кількості працівників⁴⁴. У 1931 р. на західноукраїнських землях було задіяно в сільському господарстві 74,6% усього населення, а серед українців ця частка сягала 88,1%; у промисловості відповідно 10,9% населення, українців – 5,8%; у торгівлі та транспорті – 4,7%, на українців припадало

43 ЦДАВО України Ф. 5949. Оп. 1. Спр. 44. Объяснительные записки к заключительным отчетам районных уполномоченных за 1944–1946 гг. арк. 34

44 Смолей В. В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939). Тернопіль, 2003. с. 12

лише 1,7%⁴⁵. Поступове зменшення в середовищі українців кваліфікованих працівників призвело до того, що за станом на 1944 р. відсоток поміж них робітників, службовців й інтелігенції не перевищував 2,5%. Наприклад, на транспортних працівників припадало 0,09%, священників – 0,04%, учителів – 0,09%, медичних працівників – 0,006%⁴⁶.

Така картина була характерною насамперед для міст та містечок як основних форпостів польської влади на українських теренах. Наприклад, на Холмщині та Підляшші українці в 1936 р. становили 31,6% усіх мешканців краю, а серед міських жителів – лише 3,4%. Загалом у містах, розташованих на етнічно українських теренах у межах Польщі, відсоток українців був малим – у середньому тільки 4,3%⁴⁷. Володимир Кубійович пояснював відмінність у національному складі міської та сільської людності розміщенням її на етнографічній території недержавної нації. Таке явище є закономірним і формує основну ознаку міст на українських етнічних територіях, що належали до іноземних держав. Це також стосується українських міст у складі Польської держави, оскільки, як стверджував згаданий автор, міста «...дуже легко змінюють своє обличчя на користь державної нації і через приплив до міст чужого елемента, в першій мірі урядовницького, і через денационалізацію»⁴⁸.

Отже, сільськогосподарська однорідність та низька професійна диференціація стали основними тенденціями культурного розвитку українців у межах Польщі. Це було наслідком цілеспрямованої діяльності польського уряду стосовно українських мешканців краю. Під політичним тиском опинились українці, які займалися професійною діяльністю; їх звільняли за національною ознакою, що призвело до значного зменшення таких соціальних груп, як інтелігенція, робітники, службовці. Збільшувалася тільки одна суспільна група – селянство, яке водночас зазнавало дедалі відчутнішого економічного гноблення.

Єдиним офіційним виразником українців залишалось греко-католицьке і

45 Кубійович В. Географія українських і сумежних земель.[Факс. перевид.]. Київ: Обереги, 2005. (Сер. “Б-ка укр. раритету”), Т 1. : Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович.с. 137

46 ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 48. Разработочные таблицы к заключительному отчету Главного уполномоченного за 1946 г. арк. 35

47 Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. / Володимир Кубійович [Факс. перевид.]. Київ: Обереги, 2005. (Сер. “Б-ка укр. раритету”) Т 1. : Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович с. 313

48 Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. / Володимир Кубійович [Факс. перевид.]. Київ: Обереги, 2005. (Сер. “Б-ка укр. раритету”) Т 1. : Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович. С. 305.

православне духовенство. Духовні осередки влада нищила на всіх освітніх рівнях. Викладання польською мовою та висока плата за навчання перешкоджали здобуттю освіти дітям із українських родин. Тому частка неграмотних серед українців досягала 80%.

Відновленню соціальної диференціації на українських теренах сприяли події 1940–1943 рр., коли були створені українські школи і навчальні заклади для підготовки кваліфікованих працівників. Але ці структури діяли впродовж нетривалого періоду, тому не створили вагової бази для розвитку різних соціальних груп українського суспільства.

Таким чином, політика польського уряду призвела до соціальної деформації українського суспільства на Закерзонні – як наслідку політичного та економічного несприйняття українців рівноправними громадянами Польської держави. Національне розмежування спотворило соціальну структуру українців, що виявилось у його професійній однорідності, де майже 97% населення були селянами, лише трохи більше 2% припадало на кваліфікованих працівників – ремісників, промислових робітників, службовців, сільськогосподарських працівників, учителів, духовенства та представників решти професій. Сільськогосподарська однорідність та низька професійна диференціація стали основними тенденціями культурного розвитку українців у межах Польщі.

Contact:

Боднарчук Ю. Ю.

Доцент, кандидат історичних наук

Західноукраїнський національний університет

Yulia Bodnarchuk,

PhD in History, Associate Professor

of the Department of Information

and Socio-cultural Activities,

Western Ukrainian National University, Ternopil Ukraine